

רווחת החיות

פרשת כי תצא עוסקת במערכות יחסים: בין איש לאישה, בין הורים לילדים, בין מעסיקים למועסקים, בין משאילים לשואלים. ועדיין מפתיע לגלות שהיא עוסקת גם במערכות יחסים מסוג נוסף: בין בני אדם לבעלי חיים.

הפילוסוף רנה דקארט, הנחשב למייסד הפילוסופיה המודרנית, חשב שלבעלי חיים אין נפש. על כן, סבר, רשאי אדם לעשות בהם כחפצו.¹ אמונת ישראל אינה גורסת כך: "יודע צדיק נפש בהמתו", למשל (משלי יב, י). אומנם הכוונה לנפש, רוח חיים, ולא לנשמה. אבל המקרא אכן רואה את החיות כיצורים מרגישים. אין הן יכולות לדבר, אולי אפילו לא לחשוב, ובכל זאת הן מרגישות. הן מסוגלות לחוות מצוקה. יש לבעלי החיים צער – ועלינו לחסוך אותן מהם במידת האפשר.

על כן מצווה התורה בפרשתנו "לא תחסם שור בדישו" (דברים כה, ד). כאשר מעבידים שור בדיש תבואה אין לחסום את פיו לבל ילחך את השיבולים בעת הדיש. המיוחד כאן הוא שמצווה זו מקבילה למצוות העוסקות בבני אדם: "כי תבא בכרם רעה, ואכלת ענבים כנפשה שבעה, ואל פליך לא תתן. כי תבא בקמת רעה, וקטפת מלילת בידך, וחרמש לא תניף על קמת רעה" (כג, כה-כו). העיקרון זהה: אכזריות היא

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

למנוע מהעובדים עם אוכל לאכול מהאוכל הזה אכילה מזדמנת. ההקבלה בין השור לאדם מאלפת: גם לבעלי חיים יש רגשות, וחובתנו לכבדם.

כך גם בדין נוסף בפרשה: "לא תחרש בשור ובחמור יחדו" (כב, י). השור חזק מהחמור, ועל כן אכזריות היא לצפות מהחמור לעמוד בקצב של השור. לכל מין של בעלי חיים תפקיד ייחודי בתוכנית הבריאה, ועלינו לכבדו.

אך מכל המצוות בפרשה הנוגעות לבעלי חיים, מרתקת במיוחד מצוות שילוח הקן: "כי יקרא קן צפור לפניך בדרך, בכל עץ או על הארץ, אפרחים או ביצים, והאם רבצת על האפרחים או על הביצים – לא תקח האם על הבנים. שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לה, למען ייטב לה והארכת ימים" (כב, ו-ז). רבות נכתב על מצווה זו. כאן אדון בה רק על פי פירושו של הרמב"ם – הכולל בפני עצמו כמה פירושים שונים ולכאורה אפילו סותרים.

במשנה מופיעה בשני מקומות הלכה הקובעת כי שליח ציבור (חזן) האומר "עד קן ציפור יגיעו רחמיך", כלומר משבח את ה' על כך שהוא מרחם על הציפור ולכן ציווה על שילוח הקן, משתיקים אותו.² בגמרא מוצעים שני הסברים להלכה זו. אחד מהם גורס כי האומר כך "עושה מידותיו של הקב"ה רחמים – ואינן אלא גזירות".³ הרמב"ם, בפירושו למשנה וגם בספרו ההלכתי הגדול 'משנה תורה', מאמץ גישה זאת.⁴ והוא מוסיף כי לו היה טעם האיסור רחמיו של ה' על בעלי החיים, הוא לא היה מתיר לשחוט בעלי חיים למאכל. מכאן שיש להבין את המצווה כ"גזרת הכתוב" שדבר אין לה עם רחמים – לא רחמי אדם ולא רחמי אל.

ואילו כלפי החיות ההשגחה היא רק על כל מין בעלי חיים כמכלול. על כן, כשהתורה אוסרת לצער בעלי חיים היא מוטרדת לא מצערה של החיה אלא ממידותיו של האדם. האכזריות היא מידה רעה. לדברי הרמב"ם שם, דין צער בעלי חיים נלמד מן התורה על סמך דברי ה' לבלעם "על מה הפית את אַתְנָךְ" (במדבר כב, לב) ומטרתו "להביאנו לידי שלמות, כדי שלא תהיינה מידותינו מידות של אכזריות ולא נכאיב לשווא, ללא תועלת, אלא נתכוון לרחם ולחמול" למעט "בשעת הצורך".⁷

נראה אם כן שהרמב"ם מאמץ שלוש דעות מנוגדות:

דין שילוח הקן הוא גזרה שאין לבקש את טעמה.
דין זה נועד לחסוך מאם הגוזלים כאב רגשי.
דין זה נועד להשפיע עלינו, לא על החיה, ולהרגיל אותנו לא להיות אכזרים.

האם הרמב"ם סותר את עצמו? לאו דווקא. כל השלוש נכונות, מפני שכל אחת מהן עונה על שאלות אחרות.

הדעה הראשונה מסבירה מדוע יש לנו דינים מסוימים ולא אחרים. התורה אוסרת על מעשים מסוימים של התאכזרות לחיות אך לא על אחרים. למה אלה כן ואלה לא? כי זה הדין. דינים הם דבר הנראה תמיד שרירותי. אבל אנו מקיימים אותם ככתבם, אף כי בנסיבות מסוימות אנו עשויים לחשוב שאנחנו יודעים טוב יותר, או שהדין לא חל.

הדעה השנייה מסבירה את ההיגיון המידי של הדין. הוא קיים כדי לחסוך סבל מיותר מבעלי חיים, שכן גם הם מרגישים כאב גופני ולעמים אפילו מצוקה רגשית.

לעומת זאת, בחיבורו הפילוסופי 'מורה נבוכים' מאמץ הרמב"ם את הגישה הנגרדת. הוא פוסל שם את עצם הרעיון שיש מצוות שאין להן טעם. יש תכלית בהריגת בעלי חיים לצורך אכילתם, הוא אומר, כי אכילת בשר נחוצה לבריאות האדם; אך הריגה זו מותרת רק בשחיטה, מפני שדרך של המתה מכאיבה פחות מכל האחרות. והוא ממשיך:

כן נאסר לשחוט 'אותו ואת בנו ביום אחד' בתור סיג והרחקה פן יישחט הוולד לנוכח האם, דבר שיש בו צער גדול מאוד לבעל-החיים, שכן אין הברדל בין צער האדם וצער שאר בעלי החיים, מפני שאהבת האם לילדה וגעגועיה אליו אינם נמשכים אחר השכל אלא אחר פעולת הכוח המדמה הנמצא ברוב בעלי-החיים כמו שהוא נמצא באדם... וזה גם הטעם ל'שילוח הקן'...⁵

בניגוד לעמדתו שלו בחיבורו ההלכתי קובע כאן הרמב"ם שהרחמים הם טעמה של המצווה. יתרה מכך, אלה אינם רחמים בגלל סבל גופני, אלא בגלל צער נפשי. תפיסת בעלי החיים כבעלי רגשות זכתה לאישור במחקרים בני זמננו, שהראו כי מינים רבים של בעלי חיים אכן דומים לבני האדם ביכולתם ליצור קבוצות, לעשות מעשים אלטרואיסטיים כלפי פרטים אחרים, ולהפגין רגשות שונים.⁶ אצל רוב מיני בעלי החיים, האם היא היוצרת קשר מתמשך עם הצאצאים, ואילו האבהות מפותחת הרבה פחות. הסברו של הרמב"ם ב'מורה נבוכים' מתגלה אפוא כבעל בסיס אמפירי איתן.

אלא שבמקום אחר באותו חיבור נוקט הרמב"ם עמדה שלישית. ההשגחה הפרטית, הוא אומר, חלה רק על בני אדם.

בשיחתנו בשבוע שעבר, על החקיקה הסביבתית בפרשת שופטים, ציינו כי בפרק א של ספר בראשית ניתן לנו המנדט "לכבוש" את הארץ ו"לרדות" בבעלי החיים שבה, אבל בפרק ב הוטלה עלינו האחריות "לעובדה ולשומרה". לבעלי החיים אומנם אין זכויות אבל יש להם רגשות, וחובתנו לכבדם אם אנו מבקשים לכבד את תפקידנו שלנו כשותפיו של אלוהים בבריאה.

והדעה השלישית רואה את הדין בהקשר רחב יותר. אכזריות כלפי בעלי חיים פסולה לא מפני שיש לבעלי החיים זכויות, אלא מפני שלנו, בני האדם, יש חובות. חיובנו שלא להיות אכזרים נועד לקדם את המידות הטובות, והמידות הטובות עניינן בדרך כלל יחסים בין בני אדם. אבל המידות הטובות אינן ניתנות לחלוקה. המתאכזרים לחיות הם במקרים רבים גם אכזרים כלפי בני אדם. יש לנו חובה לא לגרום סבל מיותר לבעלי חיים, בגלל השפעת הדבר עלינו. זה שורש הדעה השלישית. מעניין שהסברו זה של הרמב"ם נשמע שוב, כמעט מילה במילה, כעבור שש מאות שנה – מפי גדול הפילוסופים של העת החדשה, עמנואל קאנט.⁸

גישתו של הרמב"ם דייקנית ומורכבת. החיות הן חלק מעולמו של הקב"ה. יש להן מקום של כבוד בתוכנית הגדולה של הבריאה. אנו יודעים כיום שהן קרובות לבני האדם הרבה יותר מכפי שדימו בנפשם פילוסופים כגון דקארט. גיבורי התנ"ך, לעומת זאת, לא היו מתפלאים למשמע הגילויים המדעיים הללו. אברהם, משה ודוד היו כולם רועים שבילו את שנותיהם המעצבות בהשגחה על בעלי חיים ובטיפול בהם. רעיית הצאן הייתה אימון המנהיגות הראשון שלהם, והם אף ידעו כי הרעייה היא דרך להבין את ה' (ככתוב למשל בתהילים כג, א: "'ה' רָעִי").

התורה גם מזכירה לנו דבר שאנו נוטים לשכוח: שחיי המוסר מורכבים מכדי שנדחוס את כולם למושג היחיד "זכויות". לצד הזכויות יש חובות, ועשויות להיות חובות שאין להן זכויות תואמות. כך כאן: לבעלי החיים אין זכויות, אבל לנו יש חובות כלפיהם. כפי שמבהירות לנו כמה מצוות בפרשת כי תצא ובפרשות אחרות, אסור לנו לגרום להם סבל גופני או נפשי מיותר.

- 1 ראו זאב לוי ונרדב לוי, אתיקה, רגשות ובעלי חיים: על מעמדם המוסרי של בעלי חיים, תל-אביב: ספריית פועלים ואוניברסיטת חיפה, תשס"ב, עמ' 28-31.
- 2 משנה, ברכות ה, ג; מגילה ד, ט.
- 3 ברכות לג ע"ב.
- 4 משנה תורה, הלכות תפילה ט, ז.
- 5 מורה נבוכים ג, מח. בתרגום מיכאל שוורץ (אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג, כרך ב, עמ' 635).
- 6 ראו על כך בספריו הרבים של חוקר הקופים פראנס דהיואל. מהם הופיעו בעברית טובים מטבעם: שורשי הטוב והרע בבני אדם ובחיות אחרות, מאנגלית: תמר רון, אוניברסיטת חיפה: 1998; הקוף שבתוכנו, מאנגלית: איריס ברעם, ירושלים: כתר, 2009; עד כמה החיות חכמות; והאם אנחנו חכמים מספיק להבין זאת?, מאנגלית: ניצן לפידות, בן-שמון: מודן, 2018.
- 7 מורה נבוכים ג, יז. בתרגום שוורץ: כרך ב, עמ' 482.
- 8 עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטפיזיקה של המידות, מגרמנית: חנן אלשטיין, תל-אביב: עליית הגג וידיעות ספרים, 2011.